

זכרון תרועה

לזכר סבי מורי ד"ר דניאל גולדשמידט ז"ל
חמישים שנה לפטירתו

- א. דחיית תקיעת שופר בשבת
- ב. החלפת 'יום תרועה' ב'זכרון תרועה' בראש השנה שחל בשבת
- ג. עדויות מנהגי התפילה

א. דחיית תקיעת שופר בשבת

בעניין תקיעת שופר בראש השנה שחל בשבת נאמר בירושלמי¹:

תנינן יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת במקדש היו תוקעין אבל לא במדינה. אין דבר תורה הוא אף בגבולין ידחה, אין לית הוא דבר תורה אף במקדש לא ידחה? עבר כהנא... אמר לון: כתוב אחד אומר 'יום תרועה' וכתוב אחד אומר 'זכרון תרועה'. הא כיצד? בשעה שהוא חל בחול - יום תרועה. בשעה שהוא חל בשבת - זכרון תרועה, מזכירין אבל לא תוקעין.

לפי זה יש בתורה שתי פרשות בעניין ר"ה, אחת מתייחסת למקרה שר"ה חל בשבת, ואחת למקרה שר"ה חל בחול, אז תוקעים בשופר בכל מקום. לפי הירושלמי מדאורייתא אין לתקוע בר"ה בשבת, חוץ מבבית הוועד².

הבבלי (ר"ה כט, ב) מביא את אותה דרשה, אך דוחה אותה:

'מנא הני מילי? [=שתוקעים בשבת רק במקדש]... כתוב אחד אומר שבתון זכרון תרועה, וכתוב אחד אומר יום תרועה יהיה לכם. לא קשיא; כאן - ביום טוב שחל להיות בשבת, כאן - ביום טוב שחל להיות בחול. אמר רבא: אי מדאורייתא היא, במקדש היכי תקעינן? ועוד: הא לאו מלאכה היא דאצטריך קרא למעוטי... אלא אמר רבא: מדאורייתא מישראל שרי, ורבנן הוא דגזור ביה, כדרבה. דאמר רבה...: גזירה שמא יטלנו בידו... והיינו טעמא דלולב, והיינו טעמא דמגילה³.

1 ירושלמי ראש השנה פ"ד ה"א (דף נט ע"ב). אני מודה לפרופ' שמחה עמנואל על קריאת המאמר ועל הערותיו.

2 לפי ההמשך בירושלמי תוקעים רק במקדש משום ששם יודעים בבירור שהוא 'אחד לחודש' וגם מתקיים שם 'הקרבתם - במקום שהקרבות קריבין'. תקנת ר' יוחנן בן זכאי לאחר החורבן היא שיהיו תוקעין בבית הוועד, שגם שם יודעים בבירור שהוא 'באחד לחודש'.

3 הירושלמי ובני ארץ ישראל לא הכירו גזירה זו, ובפועל במשך מאות שנים (כנראה עד הכיבוש

לפי הבבלי, מדאורייתא היה ראוי לתקוע גם בשבת, אבל גזירת חכמים היא ('גזירה דרבה') שקיום המצווה יידחה בשבת. אין כאן מקור מן התורה לדחיית התקיעה בשבת⁴, ואכן הדרשה האמורה נעדרת כמעט לגמרי מספרות הגאונים והראשונים⁵.

פייטני ארץ ישראל (ובראשם ר' אלעזר בירבי קליר) הולכים בדרך הירושלמי, ומשליבים את הדרשה בפיוטים שנכתבו במיוחד לר"ה שחל בשבת⁶:

'חַק זְכוֹרוֹן תְּרוּעָה וּמִקְרָא קִדְוֹשׁ / בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי בְּאַחַד לְחֻדְשׁ' (פיוט טו, שורה 41)⁷.

'תְּרוּעַת זְכוֹרוֹן זְכוֹר וְשִׁמּוֹר' (שם, נספח א, שורה 2)⁸.

'אוֹת נַחַת וְזִכְרוֹן תְּרוּעָה לְנִצּוֹר בְּדִיבוֹר' (שם, שורה 31)⁹.

'וּבְמִנְחָה וְזִיכָר תְּרוּעַת אֶרֶץ ...' (שם, שורה 113)¹⁰.

'כִּי שִׁנִּי כְּתוּבִים בְּרֵאשׁ הַשָּׁנָה מוֹנְעֵמִים / יוֹם תְּרוּעָה וְזִכְרוֹן תְּרוּעָה מִנְעִימִים
קְשָׁהוּא חָל בְּחוּל בְּשׁוֹפָר מְסִימִים / כְּשָׁהוּא חָל בְּשִׁבְתָּ זְכוֹרוֹן תְּרוּעָה שְׁמִים'
(שם, שורה 123-126)¹¹.

'חֹק יוֹם תְּרוּעָה / וְזִכָּר תְּקִיעָה / הוֹאֲחוּ בְּשִׁבְתָּ' (פיוט ט, שורה 100, כנוסח כ"י)¹².

הצלבני נטלו לולב בארץ ישראל ביום טוב ראשון של סוכות שחל בשבת (אז הנטילה היא מדאורייתא).

4 הביטוי 'זכרון תרועה' מתפרש לפי שיטת הבבלי לפי פשוטו, "תרועה שיש עמה זכרון" (לשון 'ונזכרתם' או 'והיו לכם לזכרון' [במד' י ט-י]) או שהוא נדרש בבבלי לעניינים שונים, כגון מקור לאמירת פסוקי זכרונות (בבלי ר"ה לב, א ובמקבילות), או מקור למספר התקיעות (שם לד, א) ועוד. על פירושו של רש"י לביטוי 'זכרון תרועה' עיין להלן, הערה 31.

5 הדרשה שנדחתה בבבלי אינה מוזכרת לא ברי"ף ולא בר"ח ולא ברמב"ם, ולא מצאתי אותה בספרות הגאונים ולא בספרות הראשונים באשכנז, בצרפת, בספרד ובפרובאנס, להוציא ראשונים בודדים ששיטתם תתברר להלן. על השינוי בתפילה 'יום תרועה' - 'זכרון תרועה' עיין להלן, פרקים ב-ג.

6 ציטוטי הפיוטים וסדרם הם על פי הספר "רבי אלעזר בירבי קליר - פיוטים לראש השנה"; ביארה והוסיפה מבוא: שולמית אליצור; התקין מכתבי יד: מיכאל רנד, ירושלים תשע"ד. מספרי הפיוטים הם ע"פ סדרם בספר זה.

7 ביאור: חק: חקק. ביום השביעי באחד לחדש: ביום השביעי (=שבת) שחל באחד לחדש (השביעי).

8 תרועת זכרון: זכרון-תרועה שבה יחד עם 'זכור ושמור'.

9 אות נחת: שבת, לשון מנוחה. לנצור בדיבור: לשמור כפי שנצטוו **בדיבור: 'דבר** אל בני ישראל בחדש השביעי באחד לחדש ... **שבתון זכרון תרועה** מקרא קדש' (פסוק זה נאמר מייד לאחר שורת הפיוט הזו).

10 ובמנוחה: בשבת. וזכר תרועת ארץ: כאשר רק זכרון-תרועה מתקיים בארץ.

11 מסיימים: מציינים את יום ר"ה. שמים: עורכים, באמירת פסוקי זכרונות ללא תקיעה.

12 באשכנז ובצרפת לא נכתבו פיוטים לראש השנה בשבת, כי יום ראשון של ר"ה (שיכול לחול

הדרשה, וכן המשא ומתן שבירושלמי שהוזכר, מופיעים (בשינויים מעטים) גם בויקרא רבה, בפסיקתא דרב כהנא ובפסיקתא רבת¹³. המסורת הארץ ישראלית הקבועה היא אפוא שאיסור תקיעת השופר בשבת הוא מדאורייתא (חוץ מבבית הוועד), ומקורה בפסוק 'זכרון תרועה' שנמצא בפרשת 'בחדש השביעי באחד לחדש' (ויק' כג, כד).

ב. החלפת 'יום תרועה' ב'זכרון תרועה' בראש השנה שחל בשבת

שנינו במסכת סופרים יט, ר¹⁴:

כשם שחתימתן [=חתימת ברכת קדושת היום] של ראש השנה ויום הכיפורים משונה משאר ימים טובים, כך תפילתן. ואין מזכירין זכרונות בשלש ראשונות ובשלש אחרונות, אלא בשני ימים טובים של ראש השנה וביום הכיפורים בלבד; ואף באילו בקושי התירו. אם חל ראש השנה להיות בשבת, אינו אומר יום תרועה, אלא זכרון תרועה, לפי שאין תקיעת שופר דוחה את השבת בגבולין משום גזירה¹⁵.

למרות היות מסכת סופרים חיבור ארץ ישראלי, אפשר לראות שהלכה זו מתייחסת דווקא לתפילת ראש השנה לפי נוסח בבל (הוא הנוסח שלנו)¹⁶:

א. פתיחת ההלכה 'כשם שחתימתן של ראש השנה ויום הכיפורים משונה משאר

בשבת) היה "תפוס" כולו בפיוטים קדומים שהגיעו מארץ ישראל, רובם קליריים. פייטני אשכנז וצרפת כתבו פיוטים כמעט רק ליום שני של ראש השנה.

13 ויקרא רבה כט, יב (מהדורת מרגליות, עמ' תרפג); פסיקתא דרב כהנא פסקא כג, יב (מהדורת מנדלבוים, עמ' 345); פסיקתא רבתי פסקא מ (מהדורת איש שלום, דף קסז ע"ב).

14 אין שינויי נוסחאות משמעותיים בהלכה זו (לפי מהדורת היגר), וחלק ממנה מצוטט גם על ידי בעל שבלי הלקט (סדר ראש השנה, סימן רפו) והרמב"ן בחידושו (ר"ה לב, א, ומביא דבריו גם הר"ן על הרי"ף, ר"ה ח, ב ד"ה סדר ברכות).

15 ניסוח ההלכה בסופה 'אינו אומר יום תרועה אלא זכרון תרועה' רומז שהנוסח הקבוע של הברכה היה 'יום תרועה', והשינוי הוא לומר במקום זה בשבת 'זכרון תרועה'.

16 נראה שנוסח התפילה הבבלי היה ידוע גם במקום חיבורה של הלכה זו במסכת סופרים. כפי שנראה להלן, גם חכמי אירופה שדנים בהלכה זו (שלא הכירו את נוסח ארץ ישראל) הבינו שהיא מתייחסת לנוסח השגור בניהם (שבמקורו הוא נוסח בבל). על מנהגים נוספים במסכת סופרים שמקורם דווקא בנוסח בבל ראה פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 120 הערה 105, ועמ' 199 ואילך. היותה של הלכה זו טבועה כולה בחותם של מנהגי בבל (כפי שיבואר להלן) יכולה אולי להסביר גם את הביטוי המיוחד 'שני ימים טובים של ראש השנה', שהוא נדיר מאוד במקורות ארץ ישראלים מאוחרים (בשאר המקומות במסכת סופרים כתוב רק 'ראש השנה').

ימים טובים' מתאימה לנוסח בבל ולא לנוסח ארץ ישראל: הכוונה לתוספות 'מלך על כל הארץ' וכן 'מלך מוחל וסולח' וכו' שבאות בתוך חתימת ברכת קדושת היום של ראש השנה ויום כיפור (בניגוד לנוסח הפשוט 'מקדש ישראל והזמנים' בשאר מועדים). תוספות אלה לא היו נהוגות בנוסח הברכה בארץ ישראל¹⁷.

ב. המשפט 'ואין מזכירין זכרונות בשלש ראשונות ובשלש אחרונות' מכוון להוספות המוכרות בעשרת ימי תשובה, שנאמרות בתוך הברכות הראשונות והאחרונות של עמידה¹⁸. הוספות אלה אינן ידועות מנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל, אלא דווקא מנוסחי בבל¹⁹.

ג. גם ההלכה 'אם חל ראש השנה להיות בשבת, אינו אומר 'יום תרועה', אלא 'זכרון תרועה' מכוונת לברכת קדושת היום שבנוסח הבל²⁰: 'ותתן לנו... את (יום השבת הזה ואת) יום הזכרון הזה **יום תרועה** / **זכרון תרועה** מקרא קדש זכר ליציאת מצרים'. הוספות אופי החגים במקום זה (כגון: 'זמן חרותנו' בפסח, 'זמן שמחתנו' בסוכות, וכו') היא תופעה בבליית שאינה ידועה בנוסחי התפילה של בני ארץ ישראל²¹. אכן, עצם ההבדלה בין 'יום תרועה' לבין 'זכרון תרועה' מתאימה למסורת של מדרשי ארץ ישראל, ולא למסורת הבלית.

ד. נימוק ההלכה 'לפי שאין תקיעת שופר דוחה את השבת בגבולין [=לא בבית הוועד] משום גזירה' מתאים דווקא להלכה הבלית, שהרי לפי שיטת ארץ ישראל תקיעה בשבת אסורה בגבולין מדאורייתא, ולא משום 'גזירה'. הלכה בבליית דומה ידועה בשם רב שמואל בן חופני גאון:

17 ראה פליישר, (לעיל הערה 16), עמ' 120 הערה 105 (פליישר ציין שם שהלכה זו סותרת הלכה קודמת במסכת סופרים עצמה). אפשר שכוונת ההלכה גם לחתימות המיוחדות 'מקדש ישראל **יום הזכרון**' וכן 'מקדש ישראל **יום הכיפורים**', במקום 'מקדש ישראל והזמנים' (שהוא הנוסח הכללי של שאר המועדים).

18 'זכרנו לחיים' וכו', 'מי כמוך... זוכר יצוריו' וכו', 'וכתוב לחיים' וכו', 'בספר חיים' וכו'. פליישר (לעיל, הערה 16) עמ' 121 הערה 106 (על פי קטעי גניזה). וכן מובא בשם ישיבות בבל בספר שבלי הלקט, סדר ראש השנה, סימן רפו: 'ובשם רב עמרם ורב כהן צדק גאונים זצ"ל מצאתי כן אנו רגילין בישיבה לאומרן. ולא פליג אהא דלא ישאל אדם צרכו בשלש ראשונות, דהתם צרכי יחיד הוא דלא ישאל, אבל צרכי רבים ישאל, וכן אומר רב פלטי גאון זצ"ל'.

19 וראה להלן אותה הלכה בשם רב שמואל בן חופני גאון (אף היא על נוסח בבל).

21 היא ידועה לראשונה מסיפור רב עמרם גאון (עיין גולדשמידט-פרנקל, מחזור לסוכות, מבוא, עמ' 'יא). בנוסחי הגניזה הבלליים יש גם 'זמן תרועתנו' או 'זכרון תרועתנו', בלשון קרובה עוד יותר ל'זמן חרותנו', 'זמן שמחתנו' וכד'.

ובתשובות מר רב שלום גאון זצ"ל כתוב, בראש השנה בשתי ישיבות אומר בין בתפילה בין בקידושא דיומא [=קידוש של ליל ר"ה] "מועדים לשמחה... את יום הזכרון הזה"... וגם הגאון רבינו שמואל בן חפני כמו כן כתב שמנהג בשתי ישיבות כן²². ומוסיף לומר שאם חל בשבת ר"ה אומרים "מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון את יום הזכרון הזה זכרון תרועה באהבה מקרא קודש", ואם חל בחול אומר "את יום הזכרון הזה (זכרון) [יום] תרועה מקרא קודש"²³.

לפני שנדון בעדויות כתבי היד לחילוף נוסח התפילה בשבת, נתעכב על החידוש העקרוני בהלכות אלה, שהוא התשתית הרעיונית לחילוף 'יום תרועה' / 'זכרון תרועה':

החידוש בהלכה של מסכת סופרים ובמסורת המובאת בשמו של רב שמואל בר

22 זו עדות על מנהג ישיבות בבל שלא נמנעו לומר אף בראש השנה 'מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון'. מאז רב האי גאון נפוץ הנוסח לומר רק 'ותתן לנו ה' אלקינו את יום הזכרון הזה' (שבלי הלקט, ר"ה סימן רפ; רא"ש ראש השנה ד, סימן יד). פרופ' שמחה עמנואל משער שהציטוט הוא מתוך הספר שערי ברכות של רב שמואל בן חפני.

23 ראב"ן, הלכות עירובין סימן ה (מהדורת דבילצקי, ב, עמ' תי-תיא). מסורת זו מצוטטת באשכנז מימי ראב"ן ואילך (ואולי מסורת זו הגיעה במאה הי"ב לאשכנז מדרום איטליה, כגון ע"י ר' שמואל בר נטרונאי מבארי, חתנו של ראב"ן - להלן נראה שבעל שבלי הלקט מרומא לא הכיר אותה). מסורת זו מובאת גם על ידי נכדו של ראב"ן, ראב"ה (ח"ב, ר"ה סימן תקלז). בדברים אלה יש עדות של רב שמואל בר חופני על מנהג שתי ישיבות בבל בעניין 'מועדים לשמחה', אך לא על מנהג הישיבות לגבי "זכרון תרועה" בשבת. אבל דברי הרא"ש (ראש השנה ד, סימן יד, לפי נוסח הדפוס) רומזים לכאורה שגם בעניין "זכרון תרועה" היתה עדות שכך נהגו בשתי הישיבות: 'וגם רבינו שמואל בר רבי חפני כתב שמנהג בשתי ישיבות שאם חל ראש השנה בשבת אומרים מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון את יום הזכרון הזה זכרון תרועה מקרא קודש. ואם חל להיות בחול אומרים יום תרועה מקרא קודש'. מנגד, דברי הטור (או"ח הלכות ראש השנה, סימן תקפב, מובא להלן) חוזרים לדברי ראב"ן וראב"ה, שהעדות על מנהג הישיבות היתה רק לגבי אמירת 'מועדים לשמחה' בראש השנה. אפשר שהדברים המיוחסים לרב שמואל בר חופני בעניין יום תרועה / זכרון תרועה מבוססים על סיום ההלכה שבמסכת סופרים. הם בוודאי מתייחסים לנוסח בבל של הסידור, ומחזקים מאוד את ההשערה שגם ההלכה שבמסכת סופרים מתייחסת לנוסח בבל. לדעת מילר (במהדורת מסכת סופרים שלו, עמ' 270 הערה 34) ההשפעה הפוכה - סיום ההלכה במסכת סופרים הוא תוספת שנכנסה בעקבות ההלכה הבבליה המצוטטת כאן בשם רב שמואל בר חופני. נראה לי שאם דעתו נכונה, היא חלה על כל ההלכה במסכת סופרים ולא רק על סיומה, שכן כולה כתובה באוריינטציה בבליה. אולי אפשר להעלות אז השערה שהתוספת נכנסה למסכת סופרים באיטליה, שם נהגו גם במקרים אחרים לשלב הלכות בבליה לתוך ספרים שמוצאם מארץ ישראל (כדוגמת המקרה של "ספר ירושלמי"). בניגוד לניסוח ההלכה במסכת סופרים ('אינו אומר יום תרועה'), ההלכה שמובאת בשם רב שמואל בר חופני אינה מניחה שהנוסח הקודם היה לומר תמיד 'יום תרועה'.

חופני הוא שדרשת יום תרועה / זכרון תרועה, שלכאורה נפסלה על ידי הבבלי ומפרשיו, חוזרת ונעורה²⁴ כמקור לאיסור תקיעה בשבת או לשינוי נוסח התפילה בר"ה שחל בשבת.

למרות דחיית הדרשה בבבלי ומפרשיו²⁵, הדרשה יום תרועה / זכרון תרועה המשיכה להיות מוכרת בחוגי החכמים מתוך מדרשי האגדה שהכירו²⁶, ודרשה זו לא נתבטלה. אפשר שפירשו אותה כך: גם אם שופר בשבת נאסר משום גזירה, הרי גם בתורה עצמה יש רמז שלפעמים לא תוקעים. או בדרך אחרת (להלן): יש שני טעמים לדחיית התקיעה בשבת - גם בגלל גזירת חכמים וגם בגלל מדרש הפסוק²⁷.

בגישה של קיום הדרשה בצד גזירת חכמים הולכים כמה מחכמי **איטליה ואשכנז**²⁸: א. ר' שמעון בר יצחק (מגנצא, תחילת המאה ה"א) מזכיר את הדרשה בקרובה שחיבר ליום שני של ר"ה, וקרובה זו נאמרה על ידי כל חכמי אשכנז וצרפת מדי שנה בשנה²⁹:

'חַכְמֵי חֲנִיטֵי³⁰ **לְתַקֹּעַ בְּזֶה חֲדָשׁ / יוֹם זֶה אִם יִקְרָה בְּשַׁבַּת קִדְשׁ / זְכוֹרֹן תְּרוּעָה**
מִקְרָא קִדְשׁ

טְבַעוּ אִם בְּחוּל יְבוֹאֲכֶם / צִוּוּ לְתַקֹּעַ בְּכָל גְּבוּלְכֶם / יוֹם תְּרוּעָה יִהְיֶה לָכֶם³¹.

24 אפילו על ידי חכמים האמונים על פרשנות בבלית.

25 לעיל, הערה 5.

26 מדרשי ארץ ישראל - ויקרא רבה, פסיקתא דרב כהנא, ומאוחר יותר אף מן הפסיקתא רבתי (ראה מראי המקום לעיל, הערה 13). אולי הכירו את הדרשה גם מן הירושלמי, בוודאי הכירו אותה מן הבבלי עצמו.

27 נראה שלא ראו סתירה בין שני הטעמים. דרך שלישית כיצד להעמיד את הדרשה ביחס לגזירה ראה להלן.

28 להלן נראה שגם הטור הצטרף לגישה זו, המקיימת את הדרשה.

29 גולדשמידט, מחזור לר"ה, עמ' 97 (מתוך הפיוט 'שמו מפארים', בקרובה לשחרית של יום שני של ר"ה, ואם חל יום ראשון של ר"ה בשבת, נהוג לומר את הפיוט ביום ראשון של ר"ה). בניגוד למדרשי אגדה, שהם נחלתם של תלמידי חכמים בבית המדרש, דברי הפיוט של ר' שמעון בר יצחק, שהוא פיוט הנאמר כל שנה בכל הקהילות, היו מקובלים על כל חכמי אשכנז וצרפת. הפיוט עצמו כתוב ע"פ המדרש (אולי גם לפי דוגמת פיוט קדום). וראה להלן את דברי ר' אלעזר הרוקח ור' אברהם בר עזריאל, המסתמכים גם הם על הפיוט הזה.

30 ביאור: חכם חניטוי: הקב"ה לימד את בניו של אברהם את המצוה לתקוע בראש השנה (=ראש חודש תשרי). טבעו אם בחול יבואכם: אם עיצומו של יום יבוא בחול.

31 אפשר לשער שגם רש"י הושפע מן הפיוט (כמו במקרים אחרים בהם פירושו של רש"י מושפעים מפיוטי מנהגו) כאשר ביאר את הביטוי 'זכרון תרועה'. בגמרא (ר"ה כג, ב), המביאה את הדרשה לפיה הפסוק מתפרש בעניין שבת, מפרש רש"י: 'זכרון תרועה - ולא תרועה ממש, אלא **מקראות**

ב. ראב"ן (שמדבריו בעירובין הבאנו את דברי רב שמואל בר חופני) מצרף בבירור שתי סיבות לדחיית התקיעה בשבת:

יום טוב שחל להיות בשבת במקדש היו תוקעין אבל לא במדינה... דגרו שמה יטלנו בידו ויוליכנו ארבע אמות ברה"ר. ואמר רבי חמא בר חנינא כתיב שבתון זכרון תרועה וכתוב יום תרועה יהיה לכם, לא קשיא כאן ביום טוב שחל להיות בשבת זכרון תרועה, ביום טוב שחל להיות בחול יום תרועה יהיה לכם.³²

ג. גם ר' אלעזר מוורמייזא מצרף את גזירת חכמים והדרשה, ומרחיב אותה בשיטת חסידי אשכנז:

...אבל בשבת אין תוקעין משום גזירה דרבה, ועוד כי השבת אות וישראל נשמרים [=מוגנים] בו. ובפסיקתא [=דבר כהנא] דרש ר' לוי: כתוב אחד אומר... ובזמן שהוא בא בשבת זכרון תרועה מזכירין אבל לא תוקעין, וכן יסד רבי שמעון בקרובץ של יום שני³³, לכך בפרשת אמור אל הכהנים **אצל שבתון** כתוב **זכרון**, לומר בשבת מזכירין, לכך נאמר **יהיה לכם שבתון זכרון תרועה**, אבל בפרשת פנחס לא אמר שבתון, כתיב יום תרועה יהיה לכם. ובמקדש היו תוקעין בשבת, לכך נאמר במזמור הרנינו לאלהים עוזנו (תה' פא) בהתחלת התיבות להפך רמז שבת: **ת"קעו ב"חודש ש"ופר"**³⁴.

של תרועה יאמרו. אבל גם בפירושו לתורה (ויק' כג כד, ד"ה זכרון תרועה) ממשיך רש"י בקו זה, ומפרש שהביטוי 'זכרון תרועה' אינו מדבר על זכרון של תרועה ממש: 'זכרון תרועה - **זכרון פסוקי זכרונות** ופסוקי שופרות, **לזכור** לכם עקידת יצחק שקרב תחתיו **איל'** (=זכרון תרועה). אמירת הפסוקים ועקידת יצחק (אותם מזכיר רש"י) מתאימים גם לשבת, כשאין תקיעה ממש. רשב"ם, לעומת זאת, פירש לפי הפשט: 'זכרון תרועה - **על ידי התרועה** תזכרו למקום. כדכת' והריעותם בחצוצרות וגו' ונזכרתם' וגו'. פירוש רש"י אינו סותר את הדרשה, ופירוש רשב"ם סותר אותה.

32 ראב"ן ראש השנה, סימן תלא (מהדורת דבילצקי ב, עמ' תקנו, וראה תמיהת אבן שלמה, ר"ה, דף קעט ע"א). צירוף שתי הסיבות לדחיית התקיעה בשבת ישנו גם בדברי ר' מנחם בר שלמה מרומא, בעל מדרש 'שכל טוב' (לבראשית כב, יח): 'ואם חל יום טוב הראשון של ר"ה בשבת אין תוקעין, דא"ר זירא **גזירה הוא דגורו אנשי כנסת הגדולה**... והא דאמר ר' יצחק כל שנה שלא תקעו בה בתחילה מריעין לה בסופה, לא אמר כשחל ר"ה בשבת, **דהא גזירת הכתוב שלא יתקעו**, שנא' **זכרון תרועה**'.

33 הכוונה לטורים שהובאו לעיל.

34 ספר הרוקח הלכות ראש השנה סימן רא. לפי דבריו מזמור פא (שנדרש הרבה לעניין ראש השנה) מדבר בתקיעה בבית המקדש, שמתקיימת גם בשבת. גם ר' צדקיה בר אברהם מרומא מקיים את הדרשה בצד הגזירה, כהסבר לשינוי בנוסח התפילה: 'יש מן החכמים כשיבוא ראש השנה בחול ואומרים... יום תרועה מקרא קודש וכשיבוא בשבת אומר... זכרון תרועה מקרא קודש. והטעם שלהן בשבת שאין תוקעין ואומרים זכרון תרועה... ומפורש בפסיקתא דראש השנה: כתוב אחד

ד. ר' אברהם בר עזריאל היה תלמידו של ר' אלעזר מוורמייזא. בפירושו 'ערוגת הבושם' (על פיוטי אשכנז) הוא דן בשאלה העקרונית כיצד הדרשה יכולה להתקיים בצד הגזירה³⁵:

ואין לומר בשבת יום תרועה (יהיה לכם), כי אין תוקעין בשבת, כך אמר מורנו הרב אליעזר מבהם³⁶. וא"ת והלא במס' ר"ה אנו אומרים וכן ללולב וכן לשופר וכן למקרא מגילה. שמשמ' לשם [=שמשמע משם?] שאינו מן התורה אלא מטעם שמא יעבירו ד' אמות ברשות הרבים, כך אמר רש"י³⁷ **הרבה פעמים מניחים הגאונים הלכה ועושין מדרש כגון בהלכה**, שנו חכמים בתעניות ובמעמדות קורין במעשה בראשית³⁸. והניחו חכמים הלכה [=גזירה דרבה] ועושין מקרא קדש (כי) כמדרש ירושלמי תני בפירקי³⁹ כתוב זכרון תרועה וכתוב יום תרועה, לא קשיא כאן בשבת כאן בחול. ועל זה סמך רבינו שמעון הגדול בפיוטו "יום זה אם יקרא בשבת קדש / זכרון תרועה מקרא קדש / והיה אם בחול יבואכם / צוי [צ"ל צו] לתקוע בכל גבולכם / יום תרועה יהיה לכם".

לדעתו זהו אחד המקרים שהחכמים בחרו לסמוך על הדרשה מן התורה ('מקרא קדש') שבירושלמי, במקום על הגזירה ("הלכה") שבבבלי, והניחו את ההלכה ובחרו ב"מדרש כגון ההלכה".

אומר יום תרועה... ובגמרא **דידן נמי איתא** וכן מצאתי מפורש במס' סופרים... לפי שאין תקיעת שופר דוחה שבת בגבולים **משום גזירה'** (ספר שבלי הלקט סדר ראש השנה סימן רפו). לפי זה הדרשה בבבלי עומדת גם לאחר שנדחתה.

35 מתוך: ספר ערוגת הבושם, מהדורת אורבך, ירושלים תשכ"ג, כרך ג עמ' 465.

36 על ר' אליעזר מבהם, הוא ר' אליעזר בר יצחק מפראג, עיין אורבך, בעלי התוספות², עמ' 212-215. בדבריו רמזו (כמו במסכת סופרים) שהנוסח הרגיל שלו היה לומר 'יום תרועה'.

37 ביאר אורבך (ערוגת הבושם, שם, הערה 64) ש"רש"י" = ר' שיח' (רבי שיחה), ואלה המשך דברי ר' אליעזר מבהם המצטט את מורו ר' תם (עוד בחייו). עיקר הציטוט (שלפעמים חכמים מעדיפים מקורות אחרים על פני מה שכתוב בתלמוד) תואם את שיטת רבינו תם בספר הישר (חלק התשובות) סימן מח (מובאים להלן), והשווה גם תוספות פסחים מ, ב ד"ה אבל עושה: 'ובכמה דברים אנו סומכין על ספרים חיצונים ומניחין גמרא שלנו... ובפרשת ויחל אנו קורין בתענית שלנו אף על גב דתנן במגילה שקורין בתענית בקללות וברכות ואנן סומכין על מס' סופרים' (וכן בתוספות ברכות יח, א ד"ה למחר באין).

38 כוונתו לומר שלפעמים בוחרים לנהוג שלא על פי התלמוד אלא על פי 'מדרש', והכוונה גם לירושלמי ולמסכתות קטנות (כגון מסכת סופרים).

39 ירושלמי ראש השנה פ"ד ה"א (דף נט ע"ב).

ג. עדויות מנהגי התפילה

נראה ש'החייאת' דרשת הכתוב בעניין 'זכרון תרועה' ו-'יום תרועה' קרתה במקביל לחילופי הנוסח 'יום תרועה' בחול ו'זכרון תרועה' בשבת. בדיקת כתבי היד של סידורים ומחזורים בעדות השונות מלמדת ששינוי הנוסח 'יום תרועה' / 'זכרון תרועה' עבר כמה גילגולים. בדיקת נוסחי התפילה של ארצות הגולה השונות מעלה את הממצאים הבאים⁴⁰:

א. קבוצה גדולה של מנהגי נוסח בבל הכירה רק את הנוסח 'זכרון תרועה' גם בר"ה בחול, ולא היה אצלם 'יום תרועה' כלל: קבוצה זו כוללת את מנהגי ארצות המזרח - סידור רב סעדיה גאון, סידור ר' שלמה בר נתן, נוסח הרמב"ם ותימן, קטעי גניזה בבליים [חלקם בשינוי 'זכרון תקיעתנו'] וחלק מכתבי היד של פרס. הקבוצה כוללת גם את כתבי היד של סדר רב עמרם גאון, מנהגי פרובאנס וקטלוגיה⁴¹, וגם כתבי יד מסיציליה וג'רבה [שוב בנוסח 'זכרון תרועתנו']. לקבוצה זו שייכים גם **כל כתבי היד של צרפת, ורוב כתבי היד של אשכנז** (למעלה מ-50 כתבי יד!) - ביניהם **כל כתבי היד**

40 כאמור לעיל, נוסח התפילה של הקהילות ארץ ישראל (וקהילות שונות הסמוכות לה) לא כלל לא 'יום תרועה' ולא 'זכרון תרועה'. נוסחי התפילה של רוב ארצות הגולה יורשים מנוסח בבל (ויש אומרים שהוא נוסח שנהג בתקופה קדומה גם בארץ ישראל). למיפוי מנהגי ארצות הגולה ראה מאמרו של הרב אהרן גבאי 'מיפוי נוסחי התפילה' ('המעין' סב [ד], תמוז תשפ"ב, עמ' 156-184). לגבי המנהגים שיוזכרו להלן בדקתי בין 3-8 כתבי יד מכל מנהג (רוב כתבי היד הם מהמאה ה"ד-ט"ו, וקשה לקבוע בהם מוקדם ומאוחר). לגבי אשכנז וצרפת: אבי מורי פרופ' יונה פרנקל ז"ל בדק קרוב ל-110 כתבי יד של מנהג אשכנז המערבי, 17 כתבי יד של מנהג אשכנז המזרחי (=מנהג פולין) ו-35 כתבי יד של מנהג צרפת. כתבי היד של אשכנז וצרפת מפולחים גם לפי כתבי יד "מוקדמים" (מאה י"ב-י"ג), כתבי יד שאינם מוקדמים ואינם מאוחרים (מאה י"ד) וכתבי יד "מאוחרים" (מאה ט"ו ודפוסים ראשונים), אך יש לא מעט כתבי יד שעדיין אינם מתוארכים. לא תמיד זהו נוסח הקטע 'ותתן לנו' (שהוא עניינינו כאן) שבכתבי היד בתפילת ערבית, בקידוש ליל ר"ה, בשחרית ובמוסף. יש למשל שהתיקון המבדיל בין 'יום תרועה' בחול ובין 'זכרון תרועה' בשבת נמצא רק בחלק מתפילות היום. בכתבי יד רבים אחרים כל הקטע 'ותתן לנו' מופיע רק בפעם הראשונה, בליל ר"ה. על החילוק המאוחר לומר דווקא בלילה ובקידוש תמיד 'זכרון תרועה' (כי אין תוקעים בלילה) ראה תרומת הדשן סי' קמה, אך אין למנהג זה עדות בכתבי היד.

41 וכן מעידים: בצרפת - המחכים (ד"ה ראש השנה, עמ' 37); בפרובאנס - מנהג מרשלייה, תפילת ראש השנה (מהדורת י' גרטנר, 'קובץ על יד' [כד], ירושלים תשנ"ח, עמ' 122); ארחות חיים (דין סדר תפילת ראש השנה סימן ב, דפוס ירושלים תשט"ז, עמ' רב ע"א). ארחות חיים אפילו לא מזכיר את דעת מסכת סופרים בעניין נוסח התפילה בשבת (אף על פי שהוא מזכיר את מסכת סופרים באותו סעיף לעניין אמירת 'יום מקרא קדש'), ונראה שסבר שדעת מסכת סופרים בעניין 'יום תרועה' אינה הלכה למעשה.

המתוארכים כקדומים של אשכנז וצרפת⁴².

ב. קבוצה אחרת של מנהגים הכירה בעבר רק את הנוסח 'יום תרועה', ובימים קדומים לא היה אצלם 'זכרון תרועה' כלל, אפילו לא בשבת: קבוצה זו כוללת את מנהג רומא (איטליה), מנהגי ארצות יוון (=מנהג רומניא, קנדיה, קורפו, כפא), חלק מכתבי היד מאשכנז⁴³ וחלק ממנהגי צפון אפריקה.

ג. קבוצה שלישית של כתבי יד מלמדת שמנהגים שונים עברו בחלקם (במוקדם או במאוחר) להבדיל בין 'יום תרועה' בחול ל'זכרון תרועה' בשבת: מנהג ארם צובה (חלב), חלק מערי פרובאנס (ליל, קרפנטרס), מנהג רומא⁴⁴, חלק ממנהגי צפון

42 הדעת נותנת שגם בספרד אמרו בעבר רק 'זכרון תרועה', בהתאם לסדר רב עמרם גאון ולמנהגי פרובאנס, וכך יוצא גם מדברי הטור (להלן), וכן הוא גם בנוסח הספרדי הקדום שבכתב יד אוקספורד של ספר אהבה של הרמב"ם (לפני שהגיעו אותו מספרו של הרמב"ם). אבודרהם אינו מתייחס בתפילת ר"ה לא ל'יום תרועה' ולא ל'זכרון תרועה', וסביר לפי זה שלא היה אצלו כל הבדל בין חול לשבת. בביאורו לברכות ההפטרה הוא מגלה דעתו שיש לומר (אפילו בחול) 'זכרון תרועה' (סדר שחרית של שבת ופירושה, אבודרהם השלם, עמ' קעד). בדפוס ספרדי קדום (נאפולי ר"ן) הנוסח הוא 'יום זכרון תרועה'. בספרד הקדומה לא הכירו את מסכת סופרים, וקרוב לוודאי גם לא את המסורת הכוללת את דברי רב שמואל בר חופני.

43 למרות הדומיננטיות של המנהג הנפוץ באשכנז ובצרפת לומר תמיד 'זכרון תרועה' (וכך יוצא גם מדברי ר' אפרים מבונא, להלן), יש באשכנז קבוצה לא מבוטלת של כ-35 כתבי יד שיש בהם רק 'יום תרועה' (אפילו בשבת). לכאורה היה אפשר לומר שמדובר בהשפעה איטלקית, אך אף אחד מכתבי יד המתוארכים שבהם אינו קדום, ולא מוכרת הגירה מאוחרת (במאות השלוש עשרה והארבע עשרה) מאיטליה לאשכנז. אפשר בקושי לומר שמדובר בכתבי יד של קהילות שעברו לומר 'יום תרועה' בחול, וסמכו על החזנים שיִשְׁנוּ בע"פ ל'זכרון תרועה' בשבת (וכך אמנם אפשר להסביר את העובדה שדפוסים אשכנזי ופולין הראשונים גורסים רק 'יום תרועה'). אבל בגלל ריבוי כתבי היד הגורסים רק 'יום תרועה' סביר שלפנינו מנהג עתיק, שנהג בחלק מקהילות אשכנז. אפשר שמנהג זה היה שייך דווקא לאזור מזרח גרמניה או בוהמיה, ומקורו באיטליה או באזור ביזנטיון, ואכן ראינו שגם דברי ר' אליעזר מביהם (לעיל) רומזים שהנוסח הקבוע היה 'יום תרועה' (בדומה לצורת ניסוח ההלכה במסכת סופרים). סביר גם שלאזור זה לא מתייחס ר' אפרים מבונא בדבריו שיובאו להלן. מאזור מזרח גרמניה אין לנו כתבי יד רבים, וגם אם המנהג אינו כלול לפנינו בכתבי היד שמתוארכים כקדומים, אפשר שבעתיד יתוארכו כתבי יד נוספים מאזור זה כקדומים.

44 אפשר שהמעבר ברומא עצמה היה יחסית קדום, כי ר' צדקיה הרופא, בספרו 'שבלי הלקט' (סדר ראש השנה סימן רפו, לעיל) אינו מזכיר את האפשרות לומר תמיד 'יום תרועה', אך ראתי את הנוסח 'יום תרועה' (כנוסח יחיד) לפחות בשבעה מבין מקורות מנהג איטליה שבדקתי. ר' צדקיה מזכיר את מסכת סופרים אך לא את דברי רב שמואל בר חופני, ונראה שלא הכיר אותם (הנוסח לומר תמיד 'זכרון תרועה', שנמצא בדפוס ראשון [רמ"ן] של מחזור רומא, הוא כנראה טעות, שתוקנה בדפוסים הבאים).

אפריקה, חלק מכתבי היד מפרס ומקוצ'ין, חלק מכתבי היד מקורפו וקנדיה, וחלק מכתבי היד של מנהג אשכנז (רובם של מנהג אשכנז המערבי)⁴⁵.

לפי זה אפשר להציע את שלבי התפתחות המנהגים כדלהלן:

1. נוסח בבל העתיק היה דווקא לומר 'זכרון תרועה' תמיד⁴⁶. נוסח זה נפוץ במשך תקופת הגאונים במזרח ובמערב - בעיקר בארצות האיסלם ובארצות מערב אירופה. במקביל היה קיים בסוף תקופת הגאונים ובתקופת הראשונים נוסח אחר - לומר תמיד 'יום תרועה'. נוסח זה היה נפוץ בארצות מזרח הים התיכון - בעיקר בארצות הביזנטיות (דרום איטליה, יוון, טורקיה וכו')⁴⁷.

2. לקראת סוף תקופת הגאונים נפוצה ההלכה של מסכת סופרים ושל רב שמואל בר חופני. מסכת סופרים "מתקנת" בעיקר את נוסח ארצות מזרח הים התיכון (שאמרו קודם לכן תמיד 'יום תרועה')⁴⁸. דברי רב שמואל בר חופני יכולים להתייחס גם לאלה שאמרו קודם לכן רק 'זכרון תרועה'. ההבדלה בין שבת וחול נעשתה רווחת בתחילה בעיקר בארצות דרום אירופה (כולל איטליה), מעט בפרובאנס ובצפון אפריקה, וכן בארם צובה ובפרס (אבל לא במנהגי המזרח ולא בספרד).

3. באשכנז המנהג הראשי בסוף המאה הי"ב היה עדיין לומר תמיד 'זכרון תרועה'. וכך מעיד ר' אפרים מבונא⁴⁹:

נהגו בשבת⁵⁰ לומר "קשוב זכרון תקיעה, מזוכרי היום מלך" משום דרשה

45 המנהג להבדיל בין שבת לחול ישנו לפנינו ב-32 כתבי יד אשכנזיים, ועוד 14 כתבי יד שהמנהג רשום בהם ביד שנייה, כאשר היד הראשונה כללה רק 'זכרון תרועה' או רק 'יום תרועה'.

46 נוסח זה מתאים למסורת הפרשנות הבבליית הקלאסית, ש'זכרון תרועה' אינו רומז כלל לשבת.

47 ניתן לשער שהנוסח 'זכרון תרועה' הוא הנוסח הבבלי הקדום יותר, זאת בגלל תפוצתו (בייחוד בארצות המזרח ששמרו על נוסחי בבל העתיקים) ובגלל העובדה שהוא מתבסס על הפסוק 'זכרון תרועה מקרא קדש' (ויק' כג, כד, ועיין לעיל גוונים בנוסח זה).

48 נראה שאין בידינו עדות שהלכה זו התקבלה בישיבות בבל ממש.

49 כ"י המבורג 152, דף 105 ע"א (על כתב היד ותקופת עריכתו עיין במאמר 'מצבת רבי ברוך, אבי מהר"ם מרטנבורג', 'המעין' ס, ג [ניסן תש"פ], עמ' 82, 86-91). הקטע (והמשכו) התפרסם גם ע"י הרב שלמה שפיצר, 'הלכות ומנהגים בענייני ראש השנה לרבינו אפרים מבונא', צפונות ט, [תשנ"א] י-יב. כמו ר' אפרים מבונא, גם ר' אלעזר מוורמייזא, בספרו הרוקח (סימן רד) מעיד: 'ר"ה בלילה מקדש בפ"ה אשר בחר בנו את יום הזכרון הזה זכרון תרועה' (בלא כל התייחסות לשבת). אמנם ראינו לעיל שהוא מזכיר את המדרש ש'זכרון תרועה' רומז לשבת (שאין תוקעים בו), אך לא בהקשר של שינוי נוסח התפילה.

50 הכוונה לשינויים בפיוטי יום ראשון של ר"ה שחל בשבת, ראה גולדשמידט, מחזור לר"ה, מבוא עמ' מא; ושם, עמ' 66, 72, 94. וראה למשל שינויי מהר"ם מרטנבורג בפיוטי ר"ה בשבת המפורטים בתשב"ץ, סימן קיט.

דכתוב אחד אומר זכרון תרועה וכתוב אחד אומר יום תרועה, הא כיצד? חל בשבת - זכרון תרועה. חל בחול - יום תרועה. והכי אמרינן בצלותא ובקידושא⁵¹. ויש שאומר בין בצלותא בין בקידושא אפילו כשחל בחול "זכרון תרועה", משום דמייקרי "יום הזכרון", דבאתה בחרתנו "ותתן לנו את יום הזכרון הזה" ובמוסף "את מוסף יום הזכרון הזה", על שם המקרא שכתב "וביום שמחתכם ומועדיכם וג' והיו לכם לזכרון לפני ה' א-להיכם". **וכן אנו נוהגין במלכות זו, וכן נוהגין בצרפת ובאי אנגלטר**⁵² לומר אפילו כשחל בחול "זכרון תרועה"⁵³.

גם פירושי הסידור הקדומים מאשכנז רומזים רק לנוסח 'זכרון תרועה'⁵⁴. המנהג להבדיל בין חול לשבת התפשט באשכנז במשך המאה הי"ג, עד שבתחילת המאה הי"ד כותב לגביו הטור (או"ח הלכות ראש השנה סימן תקפב, ולהלן): "שאם חל ר"ה בחול אומר יום תרועה מקרא קודש ואם חל בשבת אומר זכרון תרועה מקרא קודש **וכן נוהגין באשכנז**". שינוי מהיר זה בנוסח התפילה באשכנז דורש הסבר. נראה להציע שהשינוי נובע מצירוף של שני עניינים: הראשון הוא קיומו זה מכבר של המנהג השני באשכנז, לומר תמיד רק "יום תרועה", אפילו בשבת. לפי זה ההבדלה בין חול לשבת יכולה הייתה להתקבל כמנהג פשרה (ולא כמנהג חדש) בין שני מנהגים שהיו מוכרים למתפללים זה מכבר.

51 זו עדות שהיו באשכנז קהילות שנהגו כבר בסוף המאה הי"ב לשנות את הנוסח בין חול לשבת בתפילה וכן בקידוש של ליל ר"ה. ונראה מדברי ר' אפרים שרבים נהגו לשנות את נוסח הפיוטים בשבת (כגון לשנות 'תקיעה' ל-'זכרון תקיעה'), ולפי המשך דבריו נהגו כן בייחוד במקום שבפיוט משולבת המילה 'היום'.

52 מנהג התפילה של יהודי אנגליה לפני הגירוש (בשנת 1290) היה ענף של מנהג צרפת.

53 בהמשך הדברים דוחה ר' אפרים מבונה את ההסתמכות על הפסוק בפרשת החצוצרות 'היו לכם לזכרון' להקשר של 'זכרון תרועה' שהוא של שופר. ונראה שלדעתו היה ראוי להחליף ולומר בשבת 'זכרון תרועה' גם בתפילה ובקידוש.

54 פירוש הסידור לראב"ן, כ"י פרנקפורט 227 (נדפס בגנוזות ג, עמ' קיב): 'ותתן לנו... את יום הזכרון הזה לשון המקרא נקט: זכרון תרועה מקרא קדש' (וכן הוא בכ"י המבורג 153, דף 18 ע"א). ובכ"י מינכן 393 (נדפס בסידור רבינו שלמה ב"ר שמשון מגרמייזא, עמ' רי): 'זכרון תרועה - אנו נזכרים לפניו, שנ' והרעותם בחצוצרות ונזכרתם. פי' אחר. ותתן... לשון המקרא זכרון תרועה מקרא קדש'. וכן בפירושי סידור התפילה לרוקח (עמ' תרנ): 'זכרון תרועה באבה מקרא קדש - דכתיב זכרון תרועה (יהיה לכם וכתב) [שלוש מילים אלה נראות מיותרות] מקרא קדש יהיה לכם, כי בתרועתם נזכרים לטובה לפני שומר הברית והחסד, ועולה ידשנה לפניו וקרן איל נאחו בכסא'. פירושי ראב"ן לסידור מתייחסים לנוסח 'זכרון תרועה' כנוסח יחיד, אף על פי שבספרו ההלכתי כלל ראב"ן (לעיל) גם את המסורת על דברי ר' שמואל בר חופני, לפיה יש להבדיל בין 'יום תרועה' בחול ובין 'זכרון תרועה' בשבת, ואפשר שמסורת זו הגיעה אליו מאוחר.

העניין השני הוא עליית חשיבותה של מסכת סופרים בעיני תלמידי החכמים בצרפת ובאשכנז במאות ה"ב והי"ג. אם בתקופה הקדומה מסכת סופרים (בעיקר חלקה האחרון, העוסק במנהגי תפילה) הייתה מוכרת לחכמי אשכנז וצרפת כמקור עיוני אך ללא השפעה מעשית (בדומה לתלמוד הירושלמי), הרי במאה הי"ג חל בעניין זה מפנה מודע. ואלה דברי רבינו תם⁵⁵:

'ובמס' סופרים מפרש שעושין [=בקיודשין ונישואין] בב' כוסות לפי שאין אומרין שתי קדושות על כוס אחד, והן עיקר, ותוספתות וברייתות הרבה ממנה [=ממסכת סופרים] בתלמוד, ורוב מנהגנו על פיהם, כגון 'ויחל' בתענית שלנו ופרשת מוספין וברכת מפטיר⁵⁶. וכמו שיש בשאר תוספתות ובמשנת זרעים דברים שאין אנו נוהגין על פיהם ואפילו בתלמוד שלנו, כמו כן במסכת סופרים⁵⁷. **אך בדברים שאנו נוהגין על פיהם אנו צריכין להחזיק, והכופר בה הרי זה מין**. שכך שנינו: "ואפילו דקדוק אחד מדברי סופרים"⁵⁸. ולפי שהיא עיקר, הוסיפו בה פרושים מתלמוד ירושלמי ומשלנו לכתוב כמנהגנו' וכו'⁵⁹.

לפי זה מסכת סופרים משמשת גם מקור הלכה למעשה⁶⁰. ואכן נראה שבמאה הי"ג והי"ד נקלטו באשכנז כמה מנהגים 'חדשים' שמקורם הוא דווקא במסכת סופרים⁶¹.

55 ספר הישר, חלק התשובות, סימן מח (בעניין האם יש לעשות אירוסין ונישואין על כוס אחד).
 56 כוונתו לקריאת 'ויחל' בתעניות רגילות (מסכת סופרים יז, ה; ולא ברכות וקלות, כמו במשנה מגילה ג, ו ובבבלי מגילה לא, ב; ועיין תוספות שם, ד"ה ראש חודש אב); לקריאת מפטיר בספר שני (מסכת סופרים יז, ז) ולנוסח ברכות הפטרה (שם יג, ז-יד).
 57 לפי דבריו אמנם יש במסכת סופרים ענייני ברכות והלכות שאינם הלכה למעשה (וכך יש גם במשנה זרעים ובתוספתא ואפילו בבבלי), אך עדיין יש להקפיד על הלכות אחרות במסכת סופרים שאין לבטלן.
 58 בכורות ל, ב: 'גוי שבא לקבל דברי תורה חוץ מדבר אחד - אין מקבלין אותו, ר' יוסי בר' יהודה אומר: אפי' דקדוק אחד מדברי סופרים'. ונראה שרבינו תם מפרש זאת על מסכת סופרים, אולי מפני שבה מפורטים **דקדוקי סופרים** בענייני כתיבת ספר תורה.
 59 הכוונה למקבילות שיש בין מסכת סופרים לירושלמי ולבבלי (ואולי כוונתו דווקא לחלקה האחרון של המסכת).

60 כל עוד אינה סותרת את המנהג הרגיל.

61 הכוונה בעיקר למנהגים הבאים: הרחבת סדר קידוש לבנה מעבר לברכה שבתלמוד (מסכת סופרים יט, י); ברכה על קריאת ארבע מגילות (מלבד אסתר, שם, יד, א, עיין כ"י המבורג 152, דף 89 ע"ב); הבדלה (כאמור) בין יום תרועה / זכרון תרועה (שם, יט, ו); אמירת 'הנרות הללו' (שם, כ, ד, מנהג זה התחיל בצרפת בעקבות מסכת סופרים ונפוץ באשכנז ע"י תלמידי מהר"ם מרוטנבורג); תענית בכורות (שם, כא, ג) וכנראה גם ענייני שיר של יום (שם יח, ב ואילך, יא), פסוקים שנאמרים בהוצאת ספר תורה (שם יד, ה ואילך), ועוד. המשותף לכל המנהגים האלה

4. הטור דן בנוסח 'ותתן לנו' של ראש השנה, ואלה דבריו⁶²:

... וכ"כ רב פלטוי גאון זצ"ל: 'ותתן לנו ה' אלהינו באהבה מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון את יום הזכרון הזה'. וכ"כ רב שמואל בן חפני מנהג ב' שיבות לאומרו. וכתב עוד שאם חל ר"ה בחול אומר יום תרועה מקרא קודש ואם חל בשבת אומר זכרון תרועה מקרא קודש **וכן נוהגין באשכנז**. וכתב רב האי שאין מנהג לומר מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון אלא את יום הזכרון הזה זכרון תרועה וכן פשט המנהג⁶³.

לגבי אמירת 'מועדים לשמחה' בראש השנה נראה שהטור עצמו הלך לפי שיטת רב האי גאון, שאין לומר בר"ה 'מועדים לשמחה' וכו'. לגבי אמירת 'זכרון תרועה', נראה מדברי הטור שבספרד נהגו לאומרו תמיד (וכך כתב לפי דרכו גם בסוף דברי רב האי גאון), ורק באשכנז נהגו להבדיל בין חול לשבת. מתוך דברי הרא"ש, שהזכיר את דברי רב שמואל בר חופני, וכנראה גם מתוך כך שהטור פירט רק את דברי רב שמואל בר חופני ואת מנהג אשכנז (אך לא את מנהג ספרד), הסיק הבית יוסף⁶⁴ שגם מנהג הטור עצמו היה להבדיל בין שבת לחול⁶⁵. אולי ניתן להביא סיוע לכך גם מפירושו לתורה של בעל הטורים עצמו, על מילות הפסוק 'שבתון זכרון תרועה'⁶⁶:

שבתון זכרון תרועה. שבשבת אין תוקעין, שאין תקיעת שופר דוחה שבת ואין בו אלא זכרון תרועה, אבל במקדש תוקעין (ר"ה כט, ב). תקעו שופר ב'ציון (יואל ב, א) ר"ת שבת, שבציון תוקעין אפילו בשבת⁶⁷.

הוא שבספרות הראשונים הקדומה (וכן בכתבי יד של סידורים קדומים) של אשכנז וצרפת שישנם לפנינו הם עדיין חסרים, ורק יותר מאוחר הם מתחילים להופיע, לעיתים בציון מפורש שהמנהג הוא על פי מסכת סופרים. בסוף ספר האגודה יש פרק מיוחד על מסכת סופרים (שם מוזכר גם החילוק 'יום תרועה' / 'זכרון תרועה'), מן הסתם מפני חשיבותה כמקור הלכתי בעיני המחבר.

62 טור אורח חיים, הלכות ראש השנה, סימן תקפב.

63 על תשובות רב פלטוי ורב האי המוזכרות בדברי הטור עיין אוצר הגאונים לעירובין דף מ, א (חלק התשובות), סימנים סח, עב. לפי עדויות כ"י מאשכנז (לעיל) המילים 'וכן נוהגין באשכנז' מכוונות למנהג נפוץ, אך בוודאי לא למנהג כללי.

64 שם, סימנים ח(א), ז.

65 ראה דברי הבית יוסף שם, סימן ח(א), לפי דבריו, את המילים 'זכרון תרועה' בסוף דברי רב האי אפשר לפרש (על פי תרומת הדשן) שתחולתם רק לגבי ליל ראש השנה (לעיל, סוף הערה 40).

66 בעל הטורים לויקרא כג, כד.

67 הרעיון שהפסוק 'תקעו שופר בציון' מדבר על ראש השנה בירושלים (שהיא 'בית הוועד') מקורו בפסיקתא רבתי, פיסקא מא (מהדורת איש שלום, דף קעב ע"ב). מדרש זה הוזכר גם בשם הפסיקתא בתוספות הרא"ש, ר"ה כה, א.

נראה שבעל הטורים הולך בדרכו של ר' אלעזר מוורמייזא (לעיל), שהפסוק 'שבתון וזכרון תרועה' עוסק דווקא בשבת בגלל סמיכות המילה 'שבתון'. וסביר לפיכך שהביטוי 'זכרון תרועה' שייך דווקא לשבת.

בעקבות מסכת סופרים, דברי הרא"ש והטור, פסק מרן ר' יוסף קארו בשולחן ערוך שיש להבדיל ולומר 'יום תרועה' בחול ו'זכרון תרועה' בשבת, ובכך קבע את מנהג קהילות הספרדים לדורות⁶⁸.

68 שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תקפב סעיף ז. נראה שפסק זה של השולחן ערוך הוא שגרם לשינוי מנהגי הספרדים, שכן דפוס השולחן ערוך הפיצו פסק הלכה זה במהירות. בנוסף על המקורות שהזכרנו, סביר שר' יוסף קארו הכיר את המנהג להבדיל בין שבת לחול גם מקהילות טורקיה ויוון.

גיליון מורחב זה של 'המעין' מוקדש לזיכרו ולכבודו
של מייסד 'המעין' ועורכו הראשון
איש חיל רב פעלים, איש אשר רוח בו, מורי ודודי היקר
פרופ' **מרדכי** ב"ר יצחק **ברויאר** ז"ל

תנצב"ה

* * *

עזרא ולורן מרקין, ניו יורק
קרן תהילה